

KUTI CSONGOR

DRÁMA A TÁRGYALÓTEREMBEN. AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS TEATRALITÁSÁRÓL

...az igazságszolgáltatási aktus díszletei, kellékei, rituáléi „színre viszik” magát az igazságszolgáltatást. Az ügyvédek, ügyészek és bírák által előadott szerep komolyságot kölcsönöz a tárgyalásnak, de egyfajta népi „képviselet” érzését is kelti.

■ Az igazságszolgáltatási aktus teatralitásának tárgyalása előtt szükséges egy alapvető elvi kérdés tisztázása. A merev, kimért, józan, olykor komorba hajlóan komoly igazságszolgáltatási folyamat és a színházi előadás egy lapon való említése ellen csípőből felhozható az almát a körtével érve, hiszen míg a színházi előadás következményei szükségszerűen fiktívek, addig a *bírósági* per (a későbbiekben kitérek egyes kifejezések etimológiájára, mert azok is relevanciával bírnak) végkifejlete maga a rögválóság. Más szavakkal: az előadás végén a holtak fölállnak és meghajolnak, míg az igazságszolgáltatási folyamat lezárultával a holtak holtak maradnak. Ilyen megközelítésben a játék és valóság közötti különbség igen éles (Rogers 2008).

Ugyanakkor társadalomelméleti szempontból közelítve védhető érve, hogy a társadalmi intézmények (amelyek sorába kétségkívül beletartozik a jog, ezen belül pedig az igazságszolgáltatási aktus) nemcsak gyakorlati, hanem szimbolikus jelentőséggel is bírnak. Azaz noha az akasztás közvetlen – gyakorlati – következménye a nyakcsigolya törése után beálló halál, közvetett – szimbolikus – üzenetet is hordoz az adott (akasztáshoz vezető) bűncselekmény társadalmi megítélésével kapcsolatban. Ez esetben a szándékolt vagy legalábbis remélt következmény az lenne, hogy az egyének felhagynak az akasztást eredményezhető cselekedetek elkövetésével.

Sőt, a jog (és az igazságszolgáltatás) szimbolikus jelentőségének egy elvon-
tobb funkció is tulajdonítható. A jog mint narratíva a demokratikus közösség
(avíttasan: nemzet) egységének egyik kulcsfontosságú alkotóeleme. Közéle-
tünk napi történéseiből is láthatjuk, mekkora fontossággal bír az egyenlőség,
főként a törvény előtti egyenlőség, a tisztességes eljárás, a jogállamiság (noha
a politikusok többnyire tisztázatlan módon használják e kifejezéseket), ame-
lyek a demokráciák (ön)meghatározásában is kiemelt szerepet kapnak. Ennél-
fogva, fenti példánál maradva, az akasztás szimbolikus üzenete a jognak mint
narratívának a megerősítése, a közösség által meghatározott és elfogadott sza-
bályok igazolása, tehát ebben az értelemben a közösség struktúrájának, egysé-
gének, autoritásának megerősítése.

Aiszkhülosz az *Oreszteia* trilógia záró darabjában, az *Eumeniszekben*, a szín-
háztörténet első „bíróági” jelentét alkotja meg. Pallasz Athéné igazságtevése az
anyagilkos Oresztész felett a világ első demokráciája megalapításának pillana-
ta. Oresztész felmentése és a bosszúszomjas szörnyek jóindulatú istennőkké ala-
kítása az új állami (demokratikus) jogrend diadalát jelenti a múlt anarchiája fe-
lett. A vérbosszút a törvényszék, a nyers erőszakot a demokratikus törvényesség
váltja egy magasabb rendű szintézisben, amely a nép ügyét és erkölcsi igazát
igyekszik szavatolni. (Falus 2005).

Továbbá ha kultúrfilozófiai szempontból közelítjük vizsgálódásunk tárgyát,
Huizinga játék-elmélete nyomán tekinthetjük a jogot egy igen komoly, szigorú-
an meghatározott szabályokkal bíró „játéknak”, amely megpróbálja elnyelni, fe-
gyelmezni a vele némiképp ellentétes, zabolátlan, vidám, önkényes „játékot”.
Egyes gondolkodók a „ludus” és a „paedia” (ahol a ’ludus’ a törvény, a ’paedia’
pedig a karnevál lenne) vagy a racionális és a pre-racionális „játék” kulturális fö-
lényért zajló folyamatos versengéséről írnak. (Rogers 2008). Ebben az értelemben
a jog a kulturális identitás része, így, példánkánál maradva, az akasztás szim-
bolikus üzenete lehet a közös kulturális identitás (úgy mint a bűnnel, a bűnhő-
déssel, a halálbüntetéssel stb. kapcsolatos domináns felfogások) megerősítése is.
E tekintetben érdekes kísérlet lenne megvizsgálni azt is, miként működik a jog
a bíróságon kívüli „játékként”, azaz a jogi szövegek színházi feldolgozását, illet-
ve az igazságszolgáltatás színházi bemutatását.

Akár társadalomelméleti, akár kultúrfilozófiai szemléletet alkalmazunk, ér-
vekkal alátámasztva állíthatjuk, hogy az igazságszolgáltatási aktusnak – a szín-
házi előadáshoz hasonlóan – a kézzelfogható következményeken túlmutatóan,
értékelhető szimbolikus következménye, ha úgy tetszik: üzenete van. Következ-
tetésképp nem feltétlenül ördögtől való az igazságszolgáltatás teátrális elemeiről
beszélni, amelyek e szimbolikus vonásokat hivatottak hangsúlyozni. Írásom
a jog leginkább színpadias elemeinek rövid számbavételét kísérli meg, mint ami-
lyenek a külsőségek, az eljárás egyes elemei vagy a büntetés-végrehajtás.

Amint a színháznak, úgy az igazságszolgáltatásnak is szüksége van egy térre
(azaz kontextusra), amelyben tevékenységét kifejtheti. Ezt a teret olyan külsősé-
gek hivatottak megteremteni, mint a helyszín, a megjelenés vagy a rituálék.

Míg az *Eumeniszekben* Oresztész „pere” az Arész-dombon zajlik (Aiszkhü-
losz korában az athéni igazságszolgáltatás tényleges színhelye), a kortárs intézmények
jellemzően monumentális épületekben székelnek. A hatalmas, tekintélyes, gaz-
dagon díszített építmények elnyomják, apróvá és jelentéktelenné teszik az
egyént. Jellemzően historista, különféle korok stíluselemeiből válogató neostílu-
sokban épültek (neoklasszicista, neogótikus, neoreneszánsz, neobarokk stb.). Jó

példa az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának székhelye, amelynek bronz kapuit a jog „fejlődését” megjelenítő képek díszítik Akhilleusz pajzsától kezdve, a Magna Chartán át egészen az amerikai alkotmánybíráskodás sarokkövének számító ügy ábrázolásáig (Marbury v. Madison). Az épület felvonóira ugyanakkor a tízparancsolatot ábrázoló táblák kerültek.

Az igazságszolgáltatás szinterei, díszletei és kellékei között kiemelt helyet foglal el az igazság szolgálóinak viselete. A bírák, ügyvédek és ügyészek a tárgyalóteremben jelenleg is kötelesek tisztségüknek megfelelő talárt és (Romániában) kítűzött viselni, a rizsporos paróka azonban – az Egyesült Királyság és néhány korábbi gyarmata kivételével - már nem dívik. Az európai bírák a parókat kezdték használni korábban (XIV. Lajos idején, Franciaországból indult, és csak a 18. századtól vették át angolszász területeken is), a talár a 19. század divatja, de Kelet-Európában csak az első világháború után vált általános gyakorlattá. A viselet célja az igazságszolgáltatás főszereplőinek megkülönböztetése a nézőktől és más földi halandóktól, azaz azt hangsúlyozza, hogy a jelmez viselője „szerepet” játszik. A monumentális épületek és a megkülönböztető viselet a hatalmat és a tekintélyt hivatottak megjeleníteni. A londoni Királyi Bíróságok épületében (amely a Felsőbíróság és a Fellebbviteli Bíróság székhelyéül szolgál) állandó kiállítás látogatható az angol bírói rendszerben használt talárokból és parókákból. A tárlat, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának épületét díszítő motívumokhoz hasonlóan, szimbolikus jelentést is hordoz: a hagyomány érzését sugallja. A több évszázadnyi jelmez, illetve a mitológiai, bibliai és történelmi pillanatokot megidéző képek a tradíció narratívái: egy olyan (jog)történetet igyekeznek fabrikálni, amelynek diadalmas következménye a jelen igazságszolgáltatási rendszere. Noha az angolszász jogban sokkal jelentősebb szerephez jut a joghagyomány és a precedens, mint a kontinentális (európai) jogban, a jelmezek folytonossága nem jelenti a jog folytonosságát is. A fenti helyszíneken megjelenített narratívák azonban egy olyan évszázados erkölcsi hagyomány látszatát keltik, amely az igazságszolgáltatás útvesztőjébe tévedt egyénben identitás- és polgári kötelességtudatot ébreszthet (Gemli 2005).

A kellékek sorában fontos megemlíteni még a bírói kalapácsot mint hivatali jelvényt. Ez kezdetben egy jellemzően fehér színű pálca volt (egyes nézetek szerint ebből alakult ki a középkorban a királyi jogar is mint hatalmi jelkép), amely jelképes szerepet töltött be a tárgyalás során. Amíg a bíró a kezében tartotta, jelezte, hogy tart az eljárás. Ha az eljárást felfüggesztették, a palcát felakasztotta a háta mögött, ha pedig eltörte (vö. palcát törni), az eljárás lezárult. Ehhez kapcsolódik a bírák, illetve az igazságszolgáltatás képi ábrázolásaiban megjelenő bot, buzogány vagy pallos, ami később kiegészült Justitia kétkarú mérlegével. Maga a „bíró” szónak is, amely a ’bír’ ige melléknévi igenévi alakjából főnevesült, és a magyar nyelv egyik legrégebbi jogi szakszava, eredeti jelentése „hatalommal bíró” lehetett (Zaicz 2006): e hatalmat hivatott megjeleníteni a kalapács és annak elődei.

Az igazságszolgáltatás teatralitását hangsúlyozza maga a helyszín is, ahol a folyamat zajlik, azaz a tárgyalóterem. A hagyományos színházhoz hasonlóan a tárgyalóterem is két fő részre oszlik: szakmai részre, ahol az eljárás szereplői foglalnak helyet, illetve nézőtérre. A színháztól eltérően azonban a tárgyalóteremre sem az amfiteátrum-forma, sem a szereplők színpadra emelése nem jellemző, többnyire csak az igazságszolgáltói hatalommal felruházott bíró pulpitusza emelkedik az eljárás résztvevői és a nézők fölé. A tárgyalóterem

tagolása, berendezése nem követ egységes sémákat, napjaink romániai tárgyalótermeiben talán kevésbé élesen különülnek el a különböző terek, kevésbé egyértelmű a résztvevők szerepéből fakadó elhelyezkedése, mint a veretesebb hagyományokkal rendelkező jogrendek esetében (úm. Németország, Franciaország, Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok). Ez a tény akár összefüggésbe hozható a jog (igazságszolgáltatás) társadalmi percepciójával, az abba vetett bizalommal, ha úgy tetszik, a demokratikus közösség egységében betöltött szerepével is, de egy ilyen vizsgálódás meghaladná jelen írás kereteit.

Klasszikusan tehát szakmai tér és nézőtér élesen, nem ritkán fizikailag kerül elválasztásra: választóvonallal, bútorral, korláttal (régén szabadtéri tárgyalóhelyek estében kerítéssel). Érdekesség, hogy az angol szaknyelvben erről a térelválasztó bútorról („bar”) lett elnevezve az ügyvédi szakma („barrister”: ügyvéd az Egyesült Királyságban; illetve „bar association”: ügyvédi kamara az Egyesült Államokban). Fentiekén túlmenően egyes tárgyalótermekben a nézőtértől elkülönített részen biztosítanak helyet a sajtó képviselőinek. A szakmai térben foglalnak helyet a tárgyalás szereplői: a per tárgyatól függően a felek vagy a vádlott, a felek képviselői (ügyvédek), esetenként az ügyész, a jegyző (az tárgyalás alatt elhangzottakat rögzítő bírósági tisztviselő), a bíró (esetenként bírák), illetve egyes jogrendekben az esküdtek, végül pedig, vallomásuk megtétele idejére, a tanúk. Mint korábban említettem, a felek és képviselőik azonos szinten, egymás mellett, a bíróval szemben helyezkednek el. Ez az elrendezés a felek törvény előtti egyenlőségét jelképezi, éppen ezért volt a közelmúltban sok vitát kiváltó romániai igazságügyi reformcsomag része az az intézkedés, amely az ügyész tárgyalóteremben elfoglalandó helyét igyekezett meghatározni. (Az ügyész az állam képviseletében vesz részt a tárgyalásokon, és korábban, a kommunista gyakorlat csökevényeként, nem ritkán a bírói pulpitus oldalán helyezkedett el, mintegy jelezve a felekkel szembeni felsőbbrendűségét.)

A bíró a felek, az összes többi résztvevő és a nézők felé emelkedő pulpituson foglal helyet, a felekkel és a nézőkkel mindig szemközt. Az igazságszolgáltatási folyamat legfontosabb szereplője, a törvény és a hatalom megtestesítője, aki ítéletet hoz az elébe terjesztett ügyekben, emberi sorsokról dönt, esetenként élet és halál ura. Ezt öltözete, kalapácsa mellett a tárgyalóteremben elfoglalt helye is egyértelművé teszi. A bírói ülőhely, ami korábban díszes szék vagy trón lehetett („törvénytevő szék”, latinul *sedes judiciaria*), elnevezéséből származik a magyar jogi szaknyelv „törvényszék” kifejezése, amely mai értelemben ítélkező testületet, hivatali épületet, intézményt jelent. A bíró az eljárás „rendezője” is, mivel ő szabja meg (a jogszabályi előírások keretein belül) a tárgyalás menetét, időpontjait, ő ad engedélyt a többi szereplőnek a megszólalásra, vezeti a vizsgálatot, meghallgatja a tanúkat, engedélyezi vagy elutasítja a felek által használni kívánt bizonyítékokat, stb.

Az igazságszolgáltatási folyamat talán legszínpadiasabb eleme azonban a reprezentáció. Míg a színházban a színész jelenít meg valós vagy fiktív karaktereket, a bíróság előtt az ügyvéd képviseli ügyfelét, szólal fel a nevében. A színész és az ügyvéd is szerepet játszik, de míg a színész az általa megjelenített karaktert játssza el, az ügyvéd nem a saját ügyfelét, hanem az ügyfelét védő ügyvéd szerepét adja elő. Az ügyvédek, a színészekhez hasonlóan jelmezt – talárt, jelvényt, néhol parókát – viselnek, ami azt jelzi, hogy szerepet játszanak: belépnek, illetve kilépnek szerepükből. Ám az ügyvédi reprezentáció nem merül ki a jelmezviselésben, ténylegesen is eljátsszák a szerepüket, a nézők szemében fel-

peres és alperes (polgári perekben), vád és védelem (büntetőperekben) képviselői egymás kérelmelhetetlen ellenfeleinek tűnnek, holott egyazon szakmában dolgozó szakemberek, akik a tárgyalóteremből (és jelmezükből) kilépve – többnyire – ellentéteiket is feladják. Jól illusztrálja ezt az a kutatás, amelyek Egyesült Államok-béli bírósági jegyzőkönyvek feljegyzéseit tanulmányozva azokat a momentumokat elemezte, amikor tárgyalás közben a bíró magához inti a felek képviselőit, hogy hármásban megvitassanak bizonyos konfliktusokat. Ezek a gyors megbeszélések a bírói pulpitus vagy korlát előtt zajlanak („side-bar conference”), de olyan módon, hogy a nézők és az esküdtek ne szerezhessenek tudomást az ott elhangzottakról, miközben a beszélgetést azért jegyzőkönyvbe veszik. Az effajta rövid tanácskozás a román eljárásban is lehetséges, azonban kevésbé jellemző, mint a tengerentúlon. Az említett kutatás rámutatott, hogy a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a hármas megbeszélések alkalmával az ügyvédek kiléptek a vádló és védő szerepéből, és oly módon egyeztettek az éppen felmerült konfliktusról, mint ahogyan a társulat beszéli meg az öltözőben egy jelenet bizonyos részleteit. A „titkolózás” célja pedig egyértelműen a nézők (és esküdtek) „előadásba” vetett bizalmának megőrzése, amit a szereplők nem akarnak lerombolni a „színpad” mögötti tevékenységek felfedésével. (Gemli 2005).

Az „előadás” pedig nem más, mint a történet, pontosabban két, egymással versengő történet. Hőseinek sorsa pedig azon múlik, hogy melyik fél tudja meggyőzőbben előadni történetét. Ennek érdekében az ügyvédek igyekeznek az ismert tényeket, rendelkezésre álló bizonyítékokat felsorakoztatva történetébe szőni, abban a reményben, hogy a bíró (vagy az esküdtszék) a sztorit a csehovi puská elve szerint fogja értelmezni. (Pl. az áldozat közismerten alkoholproblémával küszködött, rendezetlen körülmények között élt, napi rendszerességgel látogatta a falu csehóját, *tehát* a gázolást nem a sofőr figyelmetlensége okozta, hanem az áldozat *valószínűleg* már öntudatlanul, de legalábbis ittasan hevert az útszelen, amikor áthajtott rajta.) Mivel az élet azonban nem szükségszerűen egy drámai történet, a történések pedig nem feltétlenül teleologikusak, hanem néha értelmetlenek, érdektelenek vagy véletlenszerűek, a tények és bizonyítékok csúrés-csavarása ártatlan emberek meghurcolását eredményezheti. Ugyanakkor az igazságszolgáltatás teatralitása, a drámai narratíva magában hordozza, akár a színház esetében is, az „önleplezést”: amit látunk, az nem a valóság maga, hanem egy sajátos eszközökkel megjelenített, kiagyalt történet. Ezen a ponton azonban, amint a bevezetésben tárgyaltam, élesen elkülönül az igazságszolgáltatás a színháztól, hiszen a tárgyalótermi narratíva, a színpaditól eltérően, hősei számára nagyon is valóságos végkifejlethez vezet.

A végkifejlet, azaz a bíróság döntésének végrehajtása (ítélet-, illetve büntetés-végrehajtás) az igazságszolgáltatási aktus utolsó eleme, amint azt a bevezetésben is említettem, szintén fontos szimbolikus, didaktikus jelleggel bír. Olyannyira, hogy a büntetés-végrehajtás hosszú ideig, egészen a 19. századig, nyilvános esemény volt. A kalodába, ketreche zárástól, a nyilvános vesszőzés-, botozás-, korbácsoláson át a csonkításig, kivégzésig mindenfajta büntetés végrehajtása a nyilvánosság előtt zajlott. A hóhér tevékenységét jellemzően valamiféle, ez alkalomra ácsolt emelvényen végezte (vö. vérpad), ahonnan az elítéltek, kivégzésük előtt, még egy utolsó, nyilvános beszédet intézhettek a nézőkhöz. Ezekben a beszédekben – korabeli feljegyzések szerint – a halálraítéltek többnyire a megbánásról és a bocsánatkérésről szölköztek, illetve arra intették a hallgatóságot, hogy ta-

nuljanak esetükből, és ne kövessék példájukat. Egy friss kutatás, amely az Egyesült Államokban, Texasban kivégzett elítéltek utolsó szavait elemezte, arra a következtetésre jutott, hogy – az immár zárt helyen, korlátozott nyilvánosság előtt kivégzettek – haláluk előtt lényegesen több pozitív dolgot mondanak, mint az átlagemberek vagy azok, akik öngyilkosságot követnek el. A kutatók szerint ennek magyarázata egy olyan önvédelmi mechanizmusban rejlik, amely az azonnali halál tudatában igyekszik megóvni az egyént a rettenetes félelemtől, ezért pozitív gondolatok irányába kényszeríti elméjét. (Hirschmüller és Egloff 2016) Romániában 1990-ben szüntették meg a halálbüntetést, a kivégzettek utolsó szavait a kommunista büntetés-végrehajtás rendszerében nem rögzítették. Az utolsó szó jogát jelenleg, a hatályos perrendtartási szabályok a vádlott részére a bírósági tárgyalás utolsó mozzanataként biztosítják. Ezt a jogát a vádlott csak személyesen gyakorolhatja, az ügyvéd ekkor nem szólalhat fel képviselőként.

A nyilvános büntetés-végrehajtás tehát a bűnösök megbüntetésén túl azok megalázását, megbélyegzését célozta – csonkítások, billogozás, kevésbé kegyetlen esetekben hajnyírás, megkülönböztető jelzések viselése stb. –, valamint a potenciális elkövetők elrettentését – kínhalál, holttestek közszemlére tétele stb. Ez a modell a relatív kisméretű, szoros ellenőrzés alatt tartott közösségekben működött, amelyekben a korabeli elit az efféle nyilvános drámai büntetésekkel próbálta megleckéztetni és kordában tartani az alacsonyabb rendű, elnyomott réteget.

A 19. században a büntetés-végrehajtás zárttá vált. Ennek okai összetettek, összefüggésben állnak az ipari forradalommal, a polgárosodással, a felvilágosodás eszméivel, a kis közösségek feloldódásával az egyre nagyobbra növő városokban és ipartelepekben. A modern kor társadalma gonosztevőit hatalmas, erődszerű, vasszigorral felügyelt építményekbe – börtönökbe – különíti el, a kivégzéseket is itt tartják, elzárva a külvilág elől. A bírósági eljárások továbbra is nyilvánosak maradtak, sőt, a 20. században már az alapvető emberi jogok részévé vált a tisztességes tárgyaláshoz való jog, amely egyebek mellett előírja a bírósági tárgyalások nyilvánosságát is. A büntetéseknek igen csekély része maradt meg nyilvánosnak, ilyen például a helyreigazítás közlésére vagy a nyilvános bocsánatkérésre kötelezés (Friedman 2000).

Mivel azonban a büntetőperekben (büntetőeljárásban) a felperes maga az állam, így lehetősége nyílik arra, hogy példát statuáljon az igazságszolgáltatás politikai célú felhasználásával, manipulálásával, főként azokban a rezsimekben, ahol a jogállamiság hiányzik, vagy gyenge lábakon áll. Jellemző példák erre az olyan politikai színházak, mint a kommunista rendszer kirakatperei, a híres Eichmann-per, a Ceaușescu diktátor-házaspár kamupere, de akár ide sorolhatjuk az elmúlt évek velejéig mediatizált romániai korrupcióellenes kampányát is. Tágabb értelemben szintén a politikai színház kategóriájába tartoznak a különböző parlamenti és felügyeleti bizottságok (pl. az 1950-es években az Amerikai Egyesült Államok Szenátusának hírhedt kommunista-boszorkányüldöző McCarthy bizottsága, vagy a romániai parlamentben az igazságügyi reformot a közelmúltban lezavaró Iordache-bizottság).

Összességében megállapítható, hogy az igazságszolgáltatási aktus díszletei, kellékei, rituáléi „színre viszik” magát az igazságszolgáltatást. Az ügyvédek, ügyészek és bírák által előadott szerep komolyságot kölcsönöz a tárgyalásnak, de egyfajta népi „képviselet” érzését is kelti. Míg fontos, hogy a nézők ne láthassanak be a „színpalak” mögé, ugyanolyan fontos, hogy létezzen ez a színpalak előtti tér is. A képzett és pártatlan szakemberek által biztosított tisztességes képví-

selethez (és eljáráshoz) való jog fontos eleme a törvény előtti egyenlőségnek, amely kulcsfontosságú a demokratikus berendezkedés fennállása tekintetében.

A heterogén demokratikus közösségek egyik nagy kihívása, hogy fenntartsanak egy mesterséges közösségi (nemzeti) identitást. Ez érvényes mind az Európai Unió, mind a tagállamok szintjén. Olyan országot kellene hazának érezni, amelynek jó részén soha nem jártunk, olyan emberekkel kellene közösséget vállalni, akiknek túlnyomó részét sosem fogjuk megismerni – hatványozottan nagyobb kihívás ez kisebbségi helyzetben. Ráadásul ezek az emberek különböző nyelveket beszélnek, különféle vallásokat gyakorolnak, eltérő szociális, gazdasági, kulturális helyzetben vannak, eltérő igényekkel. Az igazságszolgáltatási rendszer a teatralitásával, a különböző narratíváknak rugalmasan teret adó, elvileg egyenlően hozzáférhető képviseleti rendszerével, ilyen értelemben szimbolikusan ezt a sokszínű tömeget igyekszik befogadni, közösséggé kovácsolni (Gemli 2005).

■ HIVATKOZÁSOK

Falus Róbert: *Az antik világ irodalmi*. Neumann kht, Bp., 2005.

Friedman, L. M.: *Lexitainment: Legal Processes as Theatre*. DePaul Law Review, vol.50, Issue 2 Winter 2000.

Gemli, C.: *Staging the Nation: Theatricality in the Law*. Elements, Spring 2005.

Hirschmüller S. and Egloff B.: *Positive Emotional Language in the Final Words Spoken Directly Before Execution*. Front. Psychol. 6:1985. 2006.

Rogers, N.: *The Play of Law: Comparing Performances in Law and Theatre*. Queensland University of Technology Law Journal, 2008.

Wilmer, S. E.: *Theatre, Society and Nation: Staging American Identities*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.

